

SZÁZ PÁL

**ABSZURDISZTÁN HARANGJAI
GRENDDEL LAJOS: *EINSTEIN HARANGJAI* A
NORMALIZÁCIÓ KONTEXTUSÁBAN¹****THE BELLS OF ABSURDISTAN
LAJOS GRENDDEL: *THE BELLS OF EINSTEIN* IN THE
CONTEXT OF NORMALIZATION****Absztrakt**

A tanulmány Grendel Lajos életművének és a csehszlovákiai normalizációnak a kapcsolatát vizsgálja. Először életrajzi vonatkozásokat tár fel, Grendel és a reformkommunizmus, illetve az 1968-as okkupáció, majd a normalizáció korszakának viszonyát az interjúk és a 2025-ben megjelent *Önéletrajzi töredékek* tükrében. A tanulmány Grendel legtöbb nyelvre fordított regényét, az *Einstein harangjait* vizsgálja közelebbről e viszonylatban, a regény magyar és szlovák recepciója felől indulva. A regény középszerű hősnének élete olyan antibildung-narratívát képez, amely a szocialista ideál paródiája. Mészáros munkahelye, a különös kutatóintézet pedig a karkai hivataltoposz sajátos alkalmazásaként a rendszer és a rendszerváltás szatirikus allegóriájaként értelmezhető. Végül a rendszerkritika nyelvi eszközeit és a hipernormalizált nyelv megjelenítését vizsgálja.

Kulcsszavak: *Grendel Lajos, szlovákiai magyar irodalom, szocializmus, normalizáció, rendszerváltás, 1968*

¹ A tanulmány a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke 1/0546/25 sz. *Identitáskonstrukciók, kisebbségi aspektusok és eljárások Grendel Lajos műveiben (Konštrukcia identity, menšinové aspekty a naratívne spôsoby v diele Lajosa Grendela)* című VEGA-projektjének keretében készült. Hálával tartozom Csanda Gábornak, amiért tanulmányomhoz értékes megjegyzéseivel hozzájárult.

Abstract

The present study examines the relationship between Lajos Grendel's oeuvre and the Czechoslovak normalisation. It begins by exploring biographical contexts, considering Grendel's attitudes towards reform communism, the 1968 occupation, and the subsequent normalisation era, as reflected in his interviews and the posthumously published *Önéletrajzi töredékek* (Autobiographical Fragments) of 2025. The analysis then focuses more closely on Grendel's most widely translated novel, *Einstein harangjai* (The Bells of Einstein), approaching it through the lens of its Hungarian and Slovak reception. The life of the novel's mediocre protagonist constitutes an anti-Bildung narrative that functions as a parody of socialist ideals. Meanwhile, the protagonist's workplace – the obscure research institute – may be read as a distinctive adaptation of the Kafkaesque bureaucratic topos, serving as a satirical allegory of both the regime itself and the process of regime change. Finally, the study investigates the linguistic instruments of regime critique deployed in the text, along with its representation of hypernormalised language.

Keywords: *Lajos Grendel, Hungarian literature in Slovakia, socialism, normalisation, regime change, 1968*

Pályakép a normalizáció kontextusában

Grendel Lajos írói indulása egybeesett a Csehszlovákia 1968-as megszállását és a Moszkvai protokoll aláírását követő konszolidációval. Első novellája, *A teniszlabda* az Irodalmi Szemle 1970-es januári számában jelent meg, az előző év nyarán. Ahogy egy 2008-as interjújában fogalmaz az írásról:

A sokféle izzadás, görcsös novellakísérleteim közepette ez az írás valahogy minden erőlködés nélkül, spontánul kijött belőlem 1969 nyarán, Léván. Aztán a következő is, *A híd* című, amely szintén az Irodalmi Szemlében jelent meg, még ugyanabban az évben. Ez a két novella tartotta bennem a lelket, hogy talán mégsem vagyok elveszett író, mert a megjelenésük után hosszú időre megint begörcsöltem.²

² GRENDEL Lajos, *Vallomások könyve*, MMA Kiadó, Budapest, 2025, 126.

E nyár folyamán a Csehszlovákia Kommunista Pártjának Központi Bizottsága (CSKP KB) első titkárának 1969. április 17-én megválasztott Gustáv Husák átveszi a hatalmat. Az ősz folyamán, amikor a novellát a szerkesztőség Tőzsér Árpád és Koncsol László közbenjárására elfogadja, majd a meggyőzött Duba Gyula tanácsára a szerző átdolgozza, elkezdődnek a tisztogatások.³

Mi vezetett el ideig? – tehetjük fel a kérdést mind a pályakezdő közlést, mind a normalizáció korszakának beköszöntét illetően. Csupán az elsöre kísérlek meg válaszolni, felvázolva Grendel íróvá formálódását, nagyrészt az idén megjelent poszthumusz *Önéletrajzi töredékeire* (halálát megelőzően ezen a memoáron dolgozott) támaszkodva.

Ebben azt is részletezi, hogy első egyetemi éve során hogyan ismerkedett meg a művészi formálódása szempontjából meghatározó szerzőkkel, mindenekelőtt Mátyás Iván, Déry Tibor és Mészöly Miklós prózájával, a pozsonyi Egyetemi Könyvtárnak és a fiatal lévai káplánnak, Bíróczy Sándornak, illetve a Nyári Ifjúsági Találkozóknak köszönhetően. A Comenius Egyetemen végzett matematika–fizika szakot a második szemeszter után Grendel otthagya, „1967 júliusától 1968 szeptemberéig otthon, azaz Léván töltöttem időm nagy részét, afféle munkanélküliként”.⁴ Léván érte a megszállás is, bár Kádár János igyekezett elkerülni a beavatkozást, Dél-Szlovákiát végül a Magyar Népköztársaság szállta meg,⁵ a vegyes lakosságú városba a Magyar Néphadsereg rétsági 31. tankezdének csapatai vonultak be augusztus 21-re virradóra, az utolsó magyar katona pedig október 31-én hagyta el a várost.⁶ „Igazi skizofrén helyzet volt. Magyar katonák egy félig magyar városban. Megszállók? Nem megszállók?”⁷ – írja memoárjában a szerző arról az élményéről, amelyet több művében is feldolgozott, a legemlékezetesebben talán a *Nálunk, New Hontban* című regényében.

Az *Önéletrajzi töredékek* címen megjelent memoár⁸ közléseiből úgy tűnik, hogy az első egyetemi év könyvtárba járása során (az *Irodalmi Újság* és a *Szabad Nép* régebbi számai olvasásának köszönhetően) érthette meg a húszéves fiatalember az 1956-os forradalom jelentőségét, amelyről voltak emlékei. Nyolcéves volt ekkor, az apja a Szabad Európát és Londont hallgatta, a Maléter Pálhoz kapcsolódó „híresztelésekkel” együtt eljutott hozzá is a híre. Nagy Imre elítélése után apja kiábrándultságánál fogva mindkét rádióját eladta. A

³ *Uo.*, 236.

⁴ *Uo.*, 213.

⁵ BÉKÉS Csaba, „Kádár János és a prágai tavasz”, *Beszélő* 13évf., 7–8. sz. (2008): 97–115.

⁶ NOVÁK MEZŐLAKY Margaréta, *Léva*, Madách Egyesület, 2014, 29.

⁷ GRENDEL, *Vallomások...*, 214.

⁸ A címtelenül fennmaradt kéziratot bizonyára a szerkesztő, Tóth László sorolta be e cím alatt az életműsorozat harmadik kötetébe. Utolsó találkozásaink során Grendel a szöveg végi megjegyzés szerint 2017-ben íródott szöveget „a memoárjaim”-ként emlegette.

naplóíró bevallása szerint húszévesen annak a Nagy Imrének a „szerencsétlen sorsa” izgatta, akiről az apja azt állította, „nemzeti kommunista volt”.⁹

Ennek köszönhetően kezdett érdeklődni a reformkommunizmus iránt, s ahogy a folytatásban kifejti, 1968-ban, immár az írói pályára készülve, megváltoztak a politikai nézetei, a polgári attitűd otthonról hozott mintáitól a reformkommunizmus felé fordult: „a kisvárosi konzervatív szellemből, amely gyerekkorom óta rám ragadt, és mély meggyőződésből vallottam magam konzervatívnak, egyszeriben a bal oldalra lökött. [...] Ráadásul ebben az időben reménytelenül romantikus voltam, Nagy Imre és Dubček híve.”¹⁰

A félbehagyott egyetemi tanulmányok idején, az 1967–68-as év fordulóján alkalmi munkaként raktárossegéd volt Léván a földtani hivatalban, ahol egy politikában jártas földmérőnek köszönhetően naprakészen értesült a helyzetről, a kolléga eszmefuttatásaival kiegészítve. Antonín Novotný leváltásáról sommásan jegyzi meg az emlékiró: „Most már nagy volt a várakozás Léván is.” A következő bekezdést pedig érdemes teljes terjedelmében idézni:

Tulajdonképpen ez a fél esztendő – tehát az 1968-as első fél év – megváltoztatta az életemet, és körülbelül negyven évig tartott, amíg megszabadultam a demokratikus szocializmus illúziójától. A konzervatív paliból baloldali lettem. Nos, elég nagy ugrás volt, de a Dubček-féle demokratikus szocializmus megváltást kínált nemcsak a kommunistáknak (akik, melleleg, számtalan bűnben voltak ludasok), hanem az olyan konzervatív fiatalembernek is, amilyen én voltam, és akinek régen elege volt a megcsontosodott magatartásformákból, és valami egészen újat kívánt. A bal- és jobboldali progresszió egyesült benne a demokratikus szocializmus eszménye alatt, tudniillik olyan társadalmi rendről álmodott, ami a történelem folytán még nem valósult meg. De most megvalósulhatott? Szerintem nem. Ám húszévesen még hitt a megvalósíthatóságukban egy egész – persze fiatalokból álló – nemzedék. És én sem voltam kivétel.¹¹

Az ifjú írópalánta tehát tisztában volt a Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottságának (CSKP KB) 1968. január 3–4-én tartott ülése jelentette változások súlyával – és veszélyével. (A földmérő megérzése ugyanis beigazolódott, korábban ugyanis „fölvetette a nyílt szakítás lehetőségét a központi bizottságban. Én ezt el is hittem, mert az illető első kézből informálódott.”¹²)

⁹ GRENDEL, *Vallomások...*, 225.

¹⁰ *Uo.*

¹¹ *Uo.*, 231–232.

¹² *Uo.*, 231.

Nos, a nagy várakozás a csehszlovákiai magyarság politikai képviseletét illetően talán Lévánál is jobban jellemezte. A Központi Bizottság a nemzetiségek jogai rendezésének céljából a Csemadokot szólította meg, dolgozza ki javaslatát, amelyet március 15-én be is nyújtott és nyilvános vitára bocsájtott. Ezzel elhúzódó tárgyalások indultak meg, kompromisszum felé nem igazán közelítő huzavona, amelyet nemzetiségi intolerancia és ingerkedés felhangjaival tarkított diskurzus kísért. Emellett június 8-án leváltották a Csemadok vezetését, melynek élére a reformokat támogató Dobos László került.¹³ Grendel ezekről az eseményekről nem tesz említést, de e kontextus mellőzhetetlen.

Említést tesz viszont Grendel a Magyar Ifjúsági Szövetség megalakításának igyekezetéről, amelynek lévai járási klubját szervezte, illetve a Nyári Ifjúsági Találkozókról. A nyegediken, a Keszegfalván 1968-ban, és a következőn, a Kéménden rendezett táborban részt vett.¹⁴ Az eszmecserek fogódzót nyújthattak az ekkor már írónak készülő fiatalember világban való tájékozódásához. A megállapítás éppúgy vonatkozik az irodalom terepére, a Mándy Iván és főleg Mészöly Miklós prózájával való megismerkedésre, mint a csehszlovákiai közélet egyre égetőbb kérdéseire is. Keszegfalvával kapcsolatban Gion Nándor és Gerold László nevét említi, e vonatkozásban azonban a Dominik Tatarkával való beszélgetés különösen érdekes, amelyről azt jegyzi meg: „Nos, Tatarka beszélt, és az eléggé vészjósló volt. [...] Még egy hónap volt hátra az invázióig, és Tatarkának már akkor sem voltak illúziói, noha a megszállásról, legjobb tudomásom szerint, nem beszélt.” (234) Tatarka az ötvenes évek elején az ideológiai kurzussal megegyező szellemben írt, az 1956-ban megjelent *Démon súhlasu [A bólogatás démona]*¹⁵ című könyvében már nyíltan kritizálta a rendszert, később tiltakozott a megszállás ellen, a normalizáció során műveit a könyvtárakból bevonták, s csak szamizdatban jelenhetett meg.¹⁶ Grendel közlései fontos kiegészítésként is szolgálhatnak a teljeskörűen csak nemrégiben feldolgozott Nyári Ifjúsági Találkozók kapcsolattörténeti jelentőségéhez.¹⁷

¹³ Dobos László *Földönfutók* című 1967-ben megjelent regényét meghatározó olvasmányélményeként említi Grendel az *Irodalmi Szemle* ankétjában (1970/7).

¹⁴ A kéméndi táborral kapcsolatosan fontos visszaemlékezést tett közzé a minap TÖZSÉR Árpád: „A Szerelemsziget narratívái – 1969”, *Irodalmi Szemle* 68. évf., 10. szám, (2025): 92–95.

¹⁵ A könyv magyarul Koncsol László fordításában jelent meg 1970-ben, „közvetlenül a kommunista rezsimit bíráló szerző ellehetetlenítése előtt” viszont nyomban bezúzták. A második, cenzúrázatlan kiadás 1991-ben jelent meg, a Madáchnál, *Fantasztiikus értekezés a sztálini korszak végéről* alcímmel. Vö. CSEHY Zoltán, „Hatvan év – [kétszer] hatvan könyv. Tudomány, ismeretterjesztés, művészet és műfordítás a pozsonyi magyar tanszéken és környékén”, in *Monumenta Posoniensia. Tanulmánykötet az önálló pozsonyi magyar tanszék megalakulásának 60. évfordulója alkalmából*, szerk. MISAD Katalin, CSEHY Zoltán, Szenci Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 2020, 123. Vö. *A csehszlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*, Főszerk. FÓNOD Zoltán, Második javított, bővített kiadás, Madách-Posonium, 2004, 208.

¹⁶ Mária BATOROVÁ, *Dominik Tatarka – slovenský Don Quijote*, VEDA, Bratislava, 2012.

¹⁷ CZÁBOCZKY Szabolcs, *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*, Phoenix Library, Pozsony, 2021, 53–78.

Az *Önéletrajzi töredékek* azt is elmeséli, hogy a megszállást követően Galán Gézával az ifjúsági szervezet képviselői minőségében felkeresték a helyi pártbizottságot, „tiltakozásunkat kifejezendő, és a legnagyobb meglepetésre két megszálló magyar katonatisztet találtunk ott. A pártbizottság első titkára nem volt jelen (a meg nem erősített hírek szerint egy pincében volt letartóztatásban).”¹⁸ Grendel ezen az őszön kezdte meg újra egyetemi tanulmányait, a Comenius Egyetem magyar és angol szakán s az 1969. év még szabad légkörében.

A konszolidációs intézkedéseket követő kiábrándulásáról a (reform)kommunizmusból Grendel itt is beszámol, ahogy már korábban is utalt rá. A *Rosszkedvem naplójában* ezt stilizáltabban fogalmazza meg: „Már átéltem egy nagy kiábrándulást hatvannyolc után, és nem sokon múltott, hogy nem lett belőlem is cinikus alkoholista, mint sok pályatársamból. Üdvösségemet inkább a jó irodalom mentette meg, mint a jó barátok.”¹⁹

Az *Önéletrajzi töredékek* további oldalain a normalizáció éveiről is értesülünk, amelyeket Grendel korábbi esszéivel, a *Rosszkedvem naplójával* párhuzamosan is olvashatunk. Beszámol például a Madách Kiadó – ahol Grendel egyetemi tanulmányai befejezte után 1973-tól dolgozott – vezetésében történt változásokról és az Irodalmi Szemle szerkesztőségének személyi változásáról,²⁰ vagy éppen a normalizáció szlovákiai magyar kultúrára gyakorolt hatásáról.²¹ Arról is olvashatunk, hogy Grendelt a nyolcvanas évek derekán megfigyelte és kihallgatta a titkosrendőrség – a szerző sejtelme szerint tanúként szeretnék volna felhasználni Duray Miklós perében.²²

Grendel 1989. november 22-én a tömeg előtt szónokolt, a Független Magyar Kezdeményezés egyik alapítója volt, később azonban visszavonult a politikától. Esszéiben és cikkeiben azonban a 90-es években éberén reagált a közélet eseményeire, amelyek egy része a *Hazám, Abszurdisztán* című kötetben jelent meg 1998-ban, egyszerre a szlovák fordítással. A rendszerváltás témája az életműben ezután megjelenő esszéisztikában így érthető módon az életmű recepciójának homlokterébe került, a normalizáció reflexiója is csupán ebben az összefüggésben jelenik meg. Az 1992-ben – a frissen létrejött Kalligram gondozásában – megjelent, szlovák fordításban pedig 1998-ban kiadott, „abszurdisztáni történet” alcímű *Einstein harangjai* a rendszerváltás regényeként vonult be a recepcióba, és a langyos magyarországi kritikai visszhang mellett a szerző legtöbbet fordított művének bizonyult, amely 2004-ban elnyerte az olasz Acerbi-díjat is. A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan ábrázolja a normalizáció világát és a szocialista rendszert és a létezett szocializmust (cseh használatban: reální socialismus) a regény.

¹⁸ GRENDEL, *Vallomások...*, 234.

¹⁹ GRENDEL Lajos, *Naplók könyve*, MMA Kiadó, Budapest, 2024, 22.

²⁰ GRENDEL, *Vallomások...*, 263–266., *vö. uo.*, 124, 162., GRENDEL, *Naplók...*, 38, 75.

²¹ *Vö.* korábbi nyilatkozataival: GRENDEL, *Naplók...*, 37, 49, 70–75.

²² GRENDEL, *Vallomások...*, 273–275., *vö. uo.*, 125, 140, 163., GRENDEL, *Naplók...*, 223–224.

„Vieme si svoje”, avagy az *Einstein harangjai* visszhangja

Minden tárgyyszerűsége és általában könnyen ellenőrizhető tényszerűsége mellett nem feledkezhetünk meg arról, hogy az *Önéletrajzi töredékek* című memoár az írói énfomálás és önreprezentáció dokumentuma is, amely retrospekívájában az én nézeteinek mozgását, világnézeti változásait is feltérképezi. A fentebbi énnarratíva a kisvárosi, polgári környezettől örökölt konzervativizmustól való elmozdulásáról a baloldal felé, a reformkommunizmus iránti szimpatizálásáról és az azt követő kiábrándító konszolidációról zavarba ejtően hasonló Mészáros Ferencnek, az *Einstein harangjai* főszereplőjének önértékelő reflexiójára:

A marxizmus fertőzésén ugyanúgy átestem, mint a korosztályombeli fiúk és lányok többsége. Lelkesedésem és rajongásom 1968-ban tetőzött, éppen abban az évben, amikor mások már kigyógyultak ebből a betegségből, s örökre immunissá váltak velem szemben. Az oroszok bevonulását elítéltem, de meggyőződésemben még az intervenció sem ingatott meg. Olyan lázasan merültem el Marx és Lenin műveinek a tanulmányozásában, hogy még a nőket is elhanyagoltam. Úgy éreztem, meg kell kapaszkodnom valamiben. Amikor aztán elkezdődött a boszorkányüldözés, és eszményített politikusaimat kizárták a pártból, meggyűlöltem a marxizmust.²³

Az *Einstein harangjai* ugyan nem önéletrajzi regény, a főhős fejlődése különbözik attól, amelyet az önéletíró elbeszél, az életpálya indulása és a korai kiábrándulás azonban láthatóan hasonló. Az *Einstein harangjai* inkább a fejlődésregény kifordításaként, paródiájaként, antibildungként olvasható. A betegségfrazéológiával leírt kommunista ideálokból kiábránduló, kigyógyuló főszereplő miután feleségül veszi Zsófit, egy pártfunkcionárius lányát, apósa a pártba való belépésre kényszeríti, majd beülteti egy különös kutatóintézet elnökhelyettesi pozíciójába. Az ekkorra már „kigyógyult” Mészáros, aki intézeti fedőnevűül a Péter Cár nevet választja, konformista tetseléssel élvezve helyzete előnyeit. Miután házassága szétesik, és lefokozzák választott nevétől megfosztva, összeismerkedik Dórával, és egy konspirációs sejtben munkálkodnak, míg a lány egy titokzatos telefonhívás miatt árulónak híve el nem hagyja őt. A prágai tüntetés (1989. november 17.) másnapján „először futott át az agyamon, hogy a régi rendszert ugyanúgy kiszolgáltam, mint a volt apósom: a büntelenség még nem ártatlanság”²⁴ – fogalmazza meg a főszereplő, aki mintha a normalizációs bavatag gyávaságból²⁵ eszmélne. A cselekmény hátralévő része a *mi* és *ők* skizofréniáját mutatja

²³ GRENDEL Lajos, *Einstein harangjai*, Kalligram, Pozsony, 1992, 20.

²⁴ *Uo.*, 93–94.

²⁵ A *Roszkedvem naplójában* így fogalmaz „a »hallgató« többségről”: „Mindnyájan gyávák voltunk. Voltak közöttünk gyávák, gyávábbak és még gyávábbak. A fokozatbeli különbségek számítanak ugyan, de végső

be, a főhős nem tudja, hogy a forradalom győzteseinek vagy veszteseinek oldalán találta magát, majd előző, különös munkahelye meghökkentő demokratikus metamorfózisával szembesül. A recepció épp ezért nemcsak mint a rendszerváltás, de egyszersmind az abból való kiábrándulás, a csalódottság regényeként írt róla.

Balassa Péter recenzióját így vezette be: „Ez az idő egyben témája és tárgya is. Az 1989 előtt és után ideje ez, korszakváltás és folytonosság montírozódik itt egymásra[.]”²⁶ Gróth Gáspár „a rendszerváltás első regényé[nek]”²⁷ nevezte a művet, amely „példás élességgel látja, hogy a rendszerváltás és a rendszerváltozás nem jelent emberváltozást, de még emberváltást sem. Ez a könyve a kiábrándulás regénye...”²⁸ Szilágyi Zsófia pedig 2009-es tanulmányában Talamon Alfonz utolsó könyvével együtt elemzi a regényt. Hangsúlyozza az élethazugság leleplezésének témáját, valamint az 1914-es fordulat ábrázolását az irodalmi hagyomány és a korábbi Grendel-művek viszonylatában. Szilágyi fontos felismerése, hogy „ha rendszerváltó regényre áhítozunk, voltaképpen az illúzióvesztés regényét követeljük”.²⁹

Érdemes összevetni a szlovák és magyar recenziókat a regényről, és máris hangsúlyossá válik a recenzens pozíciójából eredő eltérő értelmezéshangsúly-különbség. Széky János szerint:

Hogy [Grendel] éppen ezt a regényt írhatta meg, ahhoz alighanem hozzásegítette a csehszlovákiai – ezen belül a szlovákiai fordulat sajátossága: nem lassú bomlás és átalakulás ment végbe, mint Magyarországon, hanem hetek alatt dőlt meg a jóval vadabb diktatúra, s így, mondjuk, egy pozsonyi polgár olyasféle felszabadulás-érzést élhetett meg, amilyet egy budapesti értelmiségi nem – de gondolkodó ember számára annál kegyetlenebb volt a földet érés. Miként az Einstein hőse is tulajdon tarkóján tapasztalja meg a rendszerváltás keménységét, egy eszméletlenséget okozó ütés formájában.³⁰

Érdekes ezt a hat évvel későbbi fordításban megjelenő regény szlovák recepciójával reflektálni, a neves irodalomkritikus, költő, Igor Hochel például ezt írja: „A lét normalizációs kétarcúságát hosszabb epikus formában az elsők között próbálta meg

felmentést egyikünknek sem adnak.” GRENDEL, *Naplók...*, 38.

²⁶ BALASSA Péter, „Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Kortárs*, 36. évf. 8. sz. (1992): 117–118, idézet helye: 117.

²⁷ GRÓTH Gáspár, „Grendel Lajos: Einstein harangjai; Rosszkezdtem naplója”, *Alföld*, 43. 12. sz. (1992): 80–83, idézet helye: 80.

²⁸ GRÓTH Gáspár, „Az első regény a rendszerváltásról. Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Bárka* 10, 1. sz. (2002): 88–96, idézet helye: 88.

²⁹ SZILÁGYI Zsófia, „Rendszerváltás Abszurdisztánban. Grendel Lajos és Talamon Alfonz”, *Kortárs* 53, 6. sz. (2009): 90–95, idézet helye: 91.

³⁰ SZÉKY János, „Egy szerencsés regény. Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Iskolakultúra* 2, 20. sz. (1992): 65–66, idézet helye: 66.

ábrázolni a Szlovákiában élő és magyarul író Grendel Lajos.³¹ Mintha mind szlovák, mind magyar részről a távolságtartás artikulálódna, előbbi esetében a nyelv, utóbbiában a kontextus okán. Bence Erika, a fiatal újvidéki, jugoszláv (ne feledjük, már Vukovár után járunk) irodalmár *Kelet-európai sorsminta* című cikkében több recenzenshez hasonlóan a könyv egyetemes mondanivalóját hangsúlyozza, mivel a benne ábrázolt esemény sor „megtörténhetett a világ bármely diktatúrájában”, és ezzel együtt olyan „jellegzetesen kelet-európai történetet mutat be”, amelyben az irracionálisan működő hatalom abszurd rendszert hoz létre: Abszurdisztánt.³²

Peter Macsovszky az abszurd és a groteszk stíluselemek kiemelésével egyébként szintén hangsúlyozza a regény jelentőségét a térség irodalmában: „Az Einstein harangjai vicces és megbízható anamnézise annak a közép-európai karneválnak, amely különösebb sérülés nélkül adaptálható a november utáni közélet komédiázó garázdálkodás hirtelen megváltozott forgatókönyvére.”³³ A mondat kicsengése azonban már egészen lokális, hiszen vonatkozását az érti igazán, aki Macsovszkyhoz és Grendelhez hasonlóan Csehszlovákiában élte meg ezeket az eseményeket.

Éppen e pozíciók összevetésével lesz világos, hogy e parabolisztikus regény mennyire másként olvasódik a referencialitás függvényében. E tekintetben a nyelvi különbség másodlagosnak tűnik, teret engedve a történelmi tapasztalat közösségformáló erejének. Ennek legjobb példája az akkor már ikonikus rendszerváltónak számító Milan Šútovec, a Szlovákiai Írószervezetek Társulásának elnöke, aki a szlovák PEN klub nívódíját elnyerő regényt laudálva – ennek részlete magyarul is megjelent – így zárja gondolatait: „Természetesen ugyanazokról a megfelelő, különféle álnevek alatt rejtőzködő, változó személyazonosságú emberekről van szó, akik mindmáig különböző intézmények részére dolgoznak... Tudjuk a magunkét. De ezért már nem Grendel Lajos a felelős.”³⁴ Šútovec „Vieme si svoje”³⁵ mondatának értelmét a kontextualitás adja meg: ezt a mondatot pedig csupán pozsonyi kritikus írhatja le.

Mindemellett ahogy a magyar kritikusok, úgy a szlovák visszhang is megjegyzi a történet univerzalitását „...ugyanis megragadja a totalitárius kormányzás, a manipuláció

³¹ Igor HOCHÉL, „Keď nepočúvame hlas vlastných zvonov”, *Romboid* 33, 7. sz. (1992): 74–75. „Ako jeden z prvých sa normaizačnú dvojtvárnosť bytia v dlhšom epickom žánri pokúsil stvárniť na Slovensku žijúci a po maďarsky píšuci prozaik Lajos Grendel.” *Uo.*, 74.

³² BENCE Erika, „Kelet-európai sorsminta” *Híd* 56, 9. sz. (1992): 697–699, idézet helye: 697.

³³ MACSOVSZKY, Peter, „Nedostižné rozmary relativity” *Dotyky*, sz. 1–2. (1998): 43. „...Einsteinove zvony [sú] vtipnou a spoľahlivou anamnézou onoho stredoeurópskeho karnevalu, ktorý sa bez väčších zranení dokáže adaptovať na náhle zmenený scenár ponovembrových komediálnych výčinov verejného života.”

³⁴ Milan ŠÚTOVEC, „Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Irodalmi Szemle* 42 évf., 3–4. sz. (1999): 66–67, idézet helye: 67.

³⁵ A laudáció eredetijét nem sikerült megszerezni, de a magyar mondatot visszafordítva nyilvánvaló, hogy ez a mondat állt ott.

alapvető lényegét, amelyek úgymond univerzális érvényűek”³⁶ – írja az Igor Hochel említett kritikájában. A mondat arra utal, hogy a regény a metaforizáltság eszközeivel, a parabolisztikus beszédmód segítségével eltávolodik a realista, a valóság mimézisére épülő elbeszélésmódtól. Már csak e megállapítást követve sem érthetők egyet azzal, hogy az *Einstein harangjait* riportregényként vagy „publicisztikus betétekkel gazdagított riportázként”³⁷ lehetne olvasni. Épp ellenkezőleg: olyan parabolaként, amely „a” rendszert és annak végét beszéli el. Mindenekelőtt ezt, s csak ezután annak megváltását. Megjegyzendő, hogy Hochel szavaiban éppúgy a normalizáció ábrázolására kerül a hangsúly, Balassa Péter fent idézett recenziójában a fordulat előtt és után egymásra vetül. A regény recepciójában a rendszerváltás felőli olvasat dominált, a következőkben a normalizáció ábrázolását vizsgálva közelítünk hozzá.

Az AKI mint karkai apparátus

A regény parabolisztikus beszédmódját Szirák Péter monográfiájában így jellemzi: „A groteszk-abszurd »elrajzolás« itt megteremti az elvont-jelképies jelentésképzés tagoltabb változatát, hiszen az irodalmi toposzt is működésbe hozó intézet-embléma erre esélyt ad.”³⁸

A regényben megjelenő intézet, az AKI (Anabázisvizsgáló Kutatóintézet) a Szlovák Tudományos Akadémiához és a Szlovák Kommunista Párt Központi Bizottságához tartozik. Ennek az intézetnek az igazgatóhelyettesi székébe ülteti be főszereplőnkét, Mészáros Ferencet apósa. A regényben szereplő intézet sok tekintetben a karkai bürokrácia, a hatalmi apparátus jellegzetességeihez hasonlatosan működik. Annál különösebb, hogy Szirák megjegyzése mellett a regény recepciójában csupán itt-ott említik Kafka nevét, s egyedül Peter Macsovszky kritikájában került elő hangsúlyosabban, aki a „még mindig karkai Közép-Európa”³⁹ karneváli regényeként jellemezte Grendel művét. A gondolat Grendelére rímél, ami a rendszerváltás után az *Élet és Irodalom* 1990/51–52. számában karácsony előtt megjelent *Abszurdisztán* című esszéjében olvasható. A kifejezést később Grendel gyakran használta közéleti írásaiban, gyűjteményes esszékötetének címében (*Hazám, Abszurdisztán*, 1998) és az *Einstein harangjai* alcímében („Abszurdisztáni történet”) is megjelenik. Az esszében azt írja:

³⁶ HOCHTEL, „Keď nepočúvame...” 74. „...vystihuje totiž základné podstaty totalitnej vlády, manipulácie, ktoré majú takpovediac univerzálnu platnosť.”

³⁷ GRÓTH, „Az első...”, 90.

³⁸ SZIRÁK Péter, *Grendel Lajos*, Kalligram, Pozsony, 1995, 117.

³⁹ MACSOVSZKY, „Nedostižné...”, 43.

Európának abban a régiójában élünk, amely mindenestül az irracionális örvényében forog. [...] Közép-Európa szerintem legautentikusabb írói azok a nem politizáló írók, akik meg tudták éreztetni közelebbi és távolabbi környezetükkel ennek a térségnek a mocsári levegőjét: Franz Kafka, Robert Musil, Karl Kraus, Ladislav Klíma és mások. Itt a szép szó, a nemes pátosz vajmi keveset segít, olykor még nevetségessé is tehet bennünket. Itt az az író beszél a tények nyelvén, aki a sokféle ideológia nejlonsomagolásából előhalássza ennek az elátkozott földsávnak a konkrétan tapintható irracionálisát, s rámutat ennek az irracionálisnak a tébolyult logikájára és ördögi eredetére.⁴⁰

A megállapítás nem egyedülálló Grendel életművében,⁴¹ de térjünk vissza a frissen leváltott rendszer korába. Franz Kafka műveit a keleti blokkban, de különösen Csehszlovákiában sokan a szocialista rendszer kontextusában olvasták, rendszerkritikaként, annak ellenére, hogy semmiféle politikai ideológia nem fogalmazódik meg benne. Ahogy Milan Kundera írja:

A kaffkai a totalitarizmus meghatározásának sem felel meg. Kafka regényeiben nincs párt, ideológia, ideológiai nyelv, politika, rendőrség, hadsereg.

Úgy tűnik tehát, hogy a kaffkai inkább az ember és az emberi világ egyik elemi lehetősége, történelmileg meghatározhatatlan lehetőség, mely szinte örökké elkíséri az embert.

Ám ez a megállapítás sem oldja meg a kérdést. Hogyan lehetséges, hogy Prágában Kafka regényei eggyé olvadnak az éterrel, míg Párizsban ezeket a regényeket a szerző teljességgel szubjektív világának hermetikus kifejezéseként fogják fel? Vajon jelenti-e ez, hogy az ember és az emberi világ kaffkainak nevezett lehetősége Prágában könnyebben alakul sorssá, mint Párizsban?⁴²

A jelenség, amelyet Kundera leír, a parabolaként olvasott Kafka kontextualizáló értelmezésén alapul. Ez az olvasat nemcsak az ötvenes évek sztálinizmusának és kirakatpereinek kontextusában volt eleven, de a csehszlovák Kafka-recepció szempontjából meghatározó liblicei konferencia és a 68-as okkupáció után szelídebb eszközökkel hatalmat

⁴⁰ GRENDEL, *Naplók...*, 23–24.

⁴¹ *A Közép-Európa kísértetei* című 1996-ban megjelent esszéjében is hasonlóképpen fogalmaz, GRENDEL, *Naplók...*, 10.

⁴² Milan KUNDERA, *A regény művészete*, fordította Réz Pál, Európa, Budapest, 2018, 133–134.

gyakorló husáki éra normalizációs politikájára nézve is.⁴³ Persze a normalizáció a Kafka-recepcióban látványos rendet csinált: a nyolcvanas évek közepéig nem adták ki műveit, a könyvtárak állományából bevonták, s csupán negatív kommentárok jelenhettek meg róla. A 90-es években új szlovák fordítások kezdtek megjelenni, kis túlzással Kafka-reneszánsznak tarthatjuk ezt az időszakot.⁴⁴

Nem mellesleg a kádárizmus kultúrpolitikája sokkal megengedőbb volt Kafka felé. Az *Önéletrajzi töredékből* az is kiderül, hogy *A pert* a katonaság ideje alatt olvasta, valamikor 1974 és az 1976. év tavasza között, nyilván magyar nyelven.⁴⁵ Grendel később előszeretettel sorolta fel a számára meghatározó írókat nyilatkozataiban, s a névsorban rendszerint Kafkával is találkozunk – lásd a fentebbi idézetben.

Igaz, hogy az Anabázisvizsgáló Kutatóintézet „költött” dolog – nincs és nem is volt efféle szervezet Csehszlovákiában –, ám a regénynek minden hiperbolizációja ellenére is hangsúlyosan referencializált a világhoz való viszonya, kronotoposzai is valóságosak. Az AKI a regény fikciójában nem a fantasztikum terepe, mint például E. T. A. Hoffmann *Az arany virágcseréjének* a realiztikus Drezdájában Lindhorst háza, mégis sajátosan működő belső világot képez, amely szimbolikusan olvasódik, vagyis – ahogy Kafka *A pere* esetében a Törvényszék vagy a Kastély apparátusa is – példázatként.

Az AKI elkülönülésének a határait fikció világán belül a titoktartás dramaturgiája jelöli ki. Az intézet „nem titkosan, csupán rangrejtve működik”,⁴⁶ akárcsak a törvényszék, ahol dr. Huld, az ügyvéd megfogalmazása szerint „az eljárás [...] általában titkos, nemcsak a nyilvánosság, de a vádlott számára is”.⁴⁷ A titok szinonimájaként megjelenő „rangrejtve” megfogalmazás pedig a törvényszék hierarchiáinak kontextusába állítható: „A bírósági eljárás pedig általában alsó fokán is titkos, a kisebb hivatalnokok ezért sosem tudják minden részletében figyelemmel kíséreni...”⁴⁸ Az AKI álöltözetben működik, varrodának van maszkírozva, benne a különös varrónókkal, akik fegyvert viselnek, és akikről idővel kiderül, hogy a biztonságot felügyelik. A cselekmény későbbi jelenete, amikor két fellázadt tudóst igyekeznek kézre keríteni, távolról *A per* legfurcsább fejezetére emlékeztet, *A vesszőzés* című fejezetre, és az utolsó fejezet segédszínészeire. Az alakoskodás teatralizálódik abban a

⁴³ Alexej KUSÁK, *Tance kolem Kafky. Liblická konference 1963. Vzpomínky a dokumenty po 40 letech*, Akropolis, Praha, 2003.

⁴⁴ Milan ŽITNÝ, „Kafka in der Slowakei. Einige Bemerkungen zur slowakischen Rezeption des Werkes von Franz Kafka”, in *Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei 2009*. Hrsg. Steffen HÖHNE, Marek NEKULA, Milan TVRDIK, Roman MIKULÁŠ, Neue Folge 17 évf., 1–2. sz. (2009) 345–364, hivatkozás helye: 350–352; Milan ŽITNÝ, „Franz Kafka, básnik nemožného”, *Pravda*, 2013. 6. 30. <https://zurnal.pravda.sk/esej/clanok/285398-franz-kafka-basnik-nemozneho/> (letöltve: 2025. 10. 28.)

⁴⁵ GRENDEL, *Vallomások...*, 256.

⁴⁶ GRENDEL, *Einstein...*, 34.

⁴⁷ Franz KAFKA, *A per*, fordította Szabó Ede, Talantum Diákkönyvtár, Budapest, 2000, 98.

⁴⁸ *Uo.*, 101.

mozzanatban, hogy a május elsejei felvonuláson varrodaként szerepel az AKI a következő transzparenszel: „A 23-as számú varroda dolgozói köszöntik május elsejét.”⁴⁹ A paródia gesztusa ismerhető fel abban is, hogy minden mimikri ellenére valós tevékenységet is folytatnak, hiszen egyenruhákat adnak el külföldre.⁵⁰ Egészen groteszk, hogy az alakoskodás „leleplezéssel” fenyeget, a regény egy epizódjában a felvonuláson felismeri hősünket egykori egyetemi évfolyamtársa, aki előtt az szerepet játszani kényszerül. Illetve abban a jelenetben, amikor az újságíró keresztkérdését ki nem védve kis híján lebuknak. A kérdésre, hogy milyen varrógépeket használnak, azt feleli, „Singer és Wolfner”.⁵¹

A szocialista rendszer intézményeinek, a konszolidációs személycserék és a normalizáció kontextusában Mészáros mindenféle képzettség híján való „beültetése” pártfunkcionárius apósa által szimptomatikus jelenségnek számít.

Talán még az sem hiperbolizált, hogy az egész apparátus rendeltetéséről és a kutatások céljáról semmit sem tud,⁵² de később sem jön tisztába azzal: „Paradoxonnak látszik, hogy miközben fogalmunk sem volt az intézet valódi rendeltetéséről, s vertikálisan hierarchizált kapcsolatainknál fogva, egyik beosztott sem tudta, hogy mi a közvetlen felettesének a valódi munkaköre, igen jó közösséggé kovácsolódtunk össze.”⁵³ Dr. Huld, az ügyvéd meghatározása szerint pedig „a törvényszék rangsora és ranglétrája végtelen, s minden fokát még a beavatottak sem ismerik”.⁵⁴

A normalizáció allegóriája

Mészárosnak fogalma sincs arról, mit is csinál, és mit vezet tulajdonképpen: „sem, szerkezetét, sem a rendeltetését, sem a végső értelmét nem értem.”⁵⁵ A kutatók munkáját Mészáros felügyeli, az elkészült tanulmányokat kénye-kedve szerint, mindenféle

⁴⁹ GRENDL, *Einstein...*, 56.

⁵⁰ *Uo.*, 66. „Azt állította [Microfil], hogy a varroda tartja fenn az intézetet, szimbiózisban él az AKI-vel, s amit megtermel, azt mi tudományos kutatásra fordítjuk. [...] A varrodában, mondta, munkásör-egyenruhákat varrtak eddig, de újabban nálunk varrják több haladó ország hadseregének egyenruháját is, továbbá a Dior cégnek és a svéd királyi szabónak is dolgozunk. Megrendeléseket várunk az amerikai tengerészgyalogságtól és a tibeti szerzetesektől.” *Uo.*, 65–66.

⁵¹ A vicc azon alapul, hogy a népszerű századfordulós, a második világháború idején megszűnt budapesti kiadót nevezi meg a Singer varrógépmárka helyett. A dialógus viszont szlovákul kellett, hogy elhangozzon, a kiadó bizonyára ismeretlen volt az idegen nyelvi kontextusban. A „Singer” sem lett volna ügyesebb válasz, amerikai márka lévén. A csehszlovák varrógépipar nacionalizált volt, és helyi márkák domináltak, mint például a Minerva, a ZPS Zlín, 1972-ig pedig a Lada, amelyek gyakran licenc alapján gyártottak, vagy Singer-stílusú modelleket készítettek.

⁵² „Az első napokban és hetekben rengeteget gyötört a lelkiismeret amiatt, hogy ennek a furcsa kutatóintézetnek sem a szerkezetét, sem a rendeltetését, sem a végső értelmét nem értem.” *Uo.*, 44.

⁵³ *Uo.*, 55.

⁵⁴ Franz KAFKA, *A per...*, 100–101.

⁵⁵ GRENDL, *Einstein...*, 44.

megalapozottság nélkül dolgoztatja velük át többször is. Két ilyen tanulmánynak a címét is megismerjük: „A munkaerkölcs változásai és az alkoholizmus visszaszorulása a fejlett szocializmus építésének első időszakában”,⁵⁶ illetve: „A prostitúció és az osztály nélküli társadalom elanyagiasodásának veszélyei”.⁵⁷ A paródia újabb mesteri gesztusa, hogy a címek milyen kontextusba kerülnek. Az AKI különös, zárt, kafei világtól elvonatkoztatva a kor létezett szocializmusának mindennapjait idéző, teljesen valószerűen és valószínűen csengő címeknek hatnak. Könnyen találunk hasonló frázisokat a napi sajtó címei között is: „Bojom proti alkoholizmu za upevňovanie pracovnej disciplíny”⁵⁸ cím alatt a *Výživa a zdravie (Táplálkozás és egészség)* 1975. októberi számában a kutatás az alkoholizmus felmérését és visszaszorítására tett intézkedéseket ismerteti Szlovákiában. Más fogalmak, hiszen mégiscsak kutatóintézetről van szó, a tudományos szocializmusból ismertek, amely tárgyból Grendelnek, mint minden egyetemistának, államvizsgát kellett tennie.⁵⁹ Szó, ami szó, ahogy Miroslav Marcelli (1998: 88–89) recenziójában lakonikusan megjegyyezte: „Az általuk kidolgozott tanulmányok témája azonban azt a gyanút kelti bennünk, hogy e kutatóintézet abszurditása nem távolodott el a szocialista tudomány realitásától.”⁶⁰

Az AKI-ben mindenki fedőnevet visel, Mészáros Péter Cár lesz, mivel első fedőnévjavaslatát („Gulag”) elutasítják, s amikor lefokozzák, Microfil megfosztja e nevétől: „Maga ezen túl csak Mészáros lesz. [...] Bizonyos értelemben én mindig Mészáros voltam.”⁶¹ Mészáros főnöke, Svätózár Ember nyelvi hibrid nevet visel, a szlovák nyelvet nem ismerő olvasónak talán nem érzékelhető a közhasználatú keresztnév szláv etimológiájából eredő jelentéstöbblet (svet – világ, svätý – szent, žiara – ragyogás, svätöžiar – glória). Az Ember vezetéknev pedig alighanem a fikció szlovák közegében hathatott idegennek.⁶² Ő az egyetlen, aki az intézetben nem visel fedőnevet, noha e messiási asszociációkat ébresztő

⁵⁶ *Uo.*, 26–37.

⁵⁷ *Uo.*, 51.

⁵⁸ „Küzdelem az alkoholizmus ellen a munkafegyelem erősítésért.”

⁵⁹ Bár az „elanyagiasodás” helyett a magyar használatba a fogalom eldologiasodásként került be. Grendel szlovákul tanulta e tárgyat, talán ezért szerepel így?

⁶⁰ „Témy štúdií, na ktorých pracovali, v nás však prebúdžajú podozrenie, že absurdita toho vedeckého pracoviska priveľmi nevďialila od reality socialistickej vedy.”

⁶¹ GRENDEL, *Einstein...*, 85.

⁶² Érdekes megjegyezni, hogy Karol Wlachovský a szlovák verzióban a vezetéknevet is lefordítja (Svätózár Človiečik). Ahogy arra Radoslav PASSIA a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézete által szervezett Literatúra počas normalizácie – normalizácia v literatúre című konferencián 2025. október 24-én hozzászólásával felhívta a figyelmet, ezzel a név referencialitása is megváltozott, ugyanis a kor kultúrpolitikájának meghatározó alakjára, Ondrej Človiečekre (1923–1996) emlékeztet, aki az 1963-ban létesült Szlovák Könyvkultúra Központ (Slovenské ústredie knižnej kultúry) vezérigazgatója volt a hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében. Az intézmény a könyvkultúra és a kiadói tevékenység területén nemzeti és területi irányító szervként működött. A szereplő nevét mellesleg a német kiadás is lefordítja: Svätózár Mensch. (Lajos GRENDEL, „Einsteins Glocken. Eine Geschichte aus Absurdistan”, Übersetzung: Paul KÁRPÁTI, in *Blendende Jahre für Hunde*, Hrsg. Gyula KURUCZ, Edition q Verlag, Berlin, 1993, 115–221.)

név nagyon is álnévnék tűnik, az akadémikus-főigazgató „áll felette e ennek a szabálynak, mivel ő már akadémikus és a Szovjetunióban is ezen a néven ismerik”.⁶³

Több fedőnév beszélő névként fejthető fel. Microfil nevéből (a valódi neve nem derül ki) görög szófejtés eredményeképpen a kis dolgok iránti vonzalom olvasható ki, s mintha nem is az akadémikus, hanem ő, a Főcsoportfőnökség „személyzetise” szervezné e mikrovilágot, s akiről lassan kiderül, hogy a cselekményben a nagy manipulátor szerepét játssza. Gamma-sugár neve, aki főszereplőnk leváltása után annak helyére kerül, s aki a keményvonalas ortodoxiát képviseli, mintha a rendszer bomlását jelképezné, hiszen gamma-sugárzás az ún. gamma-lebomláskor keletkezik, amikor a gerjesztett atommagok energiát adnak le. (Másképpen a modern fizikával való kapcsolat miatt érdekes [a gamma-sugárzást Paul Ulrich Villard fedezte fel 1900-ban, és Rutherford nevezte el három évvel később], s ezzel a regény egy másik síkjához, az Einsteinként megjelenő Utolérhetetlen Énhez kapcsolható.)

A regényben apránként értheti meg az olvasó az AKI valódi rendeltetését, amelyet Miroslav Marcelli így fogalmazott meg: „Tudományos intézetnek kellene lennie, de az alkalmazottakat a varroda varrónőnek maszkírozott rendfenntartói őrzik, akik tulajdonképpen fegyencek (»muklovia«), míg ő [a főszereplő] olyan szervezetnek lesz a tagja, amely az értelmiségieket intervenálja szellemi kényszermunkára ítélve őket.”⁶⁴ Az idézet Microfil következő soraira alludál, amely szerint az intézetet éppen a rendszer egyént korrumpáló beszerző technikájának példájaként a konszolidációkor hozták létre:

Az ellenzéket hatvannyolc után likvidáltuk. Azok már sosem állnak talpra... A kérdés úgy állt itt, mit tegyünk a többiekkel. Akik ugyanolyan bűnösök, de, hogy is mondjam, felhasználók. Mert ezek is utálnak bennünket, de nem veszélyesek, mert gyávák. [...] Jól megfizetjük őket, és az utolsó pillanatban ez mindig eszükbe jut.⁶⁵

⁶³ GRENDEL, *Einstein...*, 34.

⁶⁴ Miroslav MARCELLI, „Správa o výskumnom ústave”, *OS – Fórum občianskej spoločnosti*, 4. sz. (1998): 88–89. „Mal to byť ústav vedecký, no jeho výkonných pracovníkov strážili ozbrojené zložky zamaskované ako šičky v krajčírskej dielni. Takže títo výskumníci boli vlastne muklovia a on sa stal súčasťou organizácie, ktorá intervenovala intelektuálov, odsúdených na nútené duševné práce.” *Uo.*, 88. A „mukl” szó a „muž určen k likvidaci” rövidítése, más források szerint a német Muckel (férfi, pasas) szóból származik. Azokra a politikai foglyokra alkalmazták, akiket a náci vagy a kommunista rezsim idején börtönöztek be vagy zártak táborba a likvidálásuk szándékával. A prágai tavasz idején elsősorban az ötvenes évek perzekúcióját értették alatta. Később a fogalom kiterjedt általánosan a politikai foglyokra, az utolsó helyesírási szabályzat (*Slovník súčasného slovenského jazyka*, 2021) szintén ezzel a jelentéssel definiálja.

⁶⁵ GRENDEL, *Einstein...*, 74.

Ha az AKI-t tehát a rendszer allegóriaként értelmezzük, akkor Microfil szavait a késő szocializmus újfajta totalitárius uralmi stratégiájaként olvashatjuk, hiszen „ahhoz, hogy fennmaradjanak, a posztsztálini rendszereknek meg kellett szereznie a lakosok legalább passzív támogatását, és többségük számára »normálissá« kellett válnia”.⁶⁶

A jutalom és büntetés minden hatalmi rendszer ismérve, az AKI-ben sincs ez másként, hiszen az ortodox dogmáktól eltérő kutatókat megregulázzák. Az AKI önmagát reguláló hatalmi rendszer, a normától, a dogmától eltérő gondolatokat az inkvizíciós mechanizmusok által veti ki magából. Például Mucsót is, aki „azt a hibás következtetést vonta le, hogy egy új osztálytársadalom van nálunk kialakulóban”,⁶⁷ és akit Microfil utasít rendre: „Szegénység nálunk nincs! – ordította.”⁶⁸ A rendszer a szegénységhez hasonlóan vélekedett a prostitúcióról is, a Dezső fedőnevű kutató következtetései „valóban tartalmaztak eretnek gondolatokat”,⁶⁹ tételesen azt, hogy „a prostitúciót olyan általánosan elterjedt jelenségnek láttatta, amely ellentmondott kiinduló tételünknek, mely szerint a fejlett szocializmusban, az állam elhalásával egyenes arányban a prostitúció is elhal”.⁷⁰ A kutatásoknak tehát nincs s a dogmák miatt nem lehet valódi értékük, jelentőségük, sőt jelentésük sem, hiszen a realitás meghamisítását szolgálják, az ideológia szellemében alakított szimulákrumot termelik. Vagy Josef K. keserű szavaival élve: „A hazugságot avatják világrenddé.”⁷¹

Az alakoskodás témája Dezső esetében még egy dimenziót kap. A kutató a terepmunka során ugyanis „szerepét olyan kiválóan játszotta, hogy a stricik előre köszöntek neki az utcán, a kurvák pedig versenyeztek a kegyeiért”.⁷² A groteszk epizód szintén a rendszer működését, közelebbről az állami titkosszolgálat (ŠtB) eljárásait, az ügynökök szerepjátzását parodizálja.

A szerepjáték legkarikatúrisztikusabb jelenete, amikor a varrónők a mozgásképtelen Svätózár Ember számára medvéket játszanak, aki vaktölténnyel lő rájuk, vadászatot szimulálva. És az is karneváli, amikor Microfil télapónak öltözik. Itt többszörös szerepjáték történik, amely a matrjoskaszerkezetű földgömböt juttatja az olvasó eszébe, amely titkát a regény végén mutatja meg, amikor Microfil gombnyomására szirmokként szétnyílik: „Magában is, Péter cár, sok kisebb Péter cár lakik még, s a legalján ott van egy kis mag, a kőkemény, tovább már nem oszthatatlan Péter cár, s ő az, aki a többi Péter cárt irányítja”⁷³

⁶⁶ Pavel KOLÁŘ, Michal PULLMANN, *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*, Ústav pro studium totalitních režimů, Nakladatelství Lidové Noviny, Praha, 2016, 117. „Aby se mohli dlouhodobě udržet, museli si poststalinistické režimy získat alespoň pasivní podporu obyvatel a stát se pro většinu z nich »normálními«.”

⁶⁷ GRENDEL, *Einstein...*, 54.

⁶⁸ *Uo.*, 55.

⁶⁹ *Uo.*, 53.

⁷⁰ *Uo.*, 54.

⁷¹ KAFKA, *A per*, 179.

⁷² GRENDEL, *Einstein...*, 53.

⁷³ *Uo.*, 113.

– nem véletlen, hogy itt továbbra is fedőnevén szólítja Mészáros, ezzel is utalva a szerepek között megbúvó ismeretlen énré, amelyet Microfil centrumként, szubsztanciaként határoz meg: „Szabadság nincs, csak sors van.”⁷⁴

Az AKI színházszerűsége a nevek és álnevek, az identitás és szerep problematizálásával parabolaként olvasva az egész normalizáció kori létezett szocializmus mindennapi életére kiterjeszhető. Ahogy Václav Havel *A kiszolgáltatottak hatalma (Moc bezmocných)* című esszéjében írta, a pszeudo- és az autentikus között meghasonló identitás az ember önmagától való elidegenítésén alapul, illetve a hazugság és az autentikus élet átszöttségén.⁷⁵

Az *Einstein harangjai* narratív keretezése azon a jeleneten alapul, amikor a másodszor is kicsengő telefont Dóra veszi fel, akivel Mészáros egy konspirációs sejt részét alkotja (szamizdatokat terjesztenek). A Mészáros által korábban telefonbetyárkodásnak vélt neveknek jelentést tulajdonít. „– Gerle? [...] Itt Gyöngytyúk. Jelentkezzen Lopucha elvtársnál.”⁷⁶ Dóra az álfedőnevet valósnak véli, s azt hiszi, Mészáros beépült ügynök. Végül az derül ki, hogy a velük konspiráló Viktor, Microfil embere, féltékenysége miatt manipulálta a dolgokat a telefonhívásával, hogy Dórát ezáltal Mészáros elhagyására ösztönözze. A látszatok és leleplezések a barokk regényklisékre emlékeztetnek, az események nem várt fordulatot vesznek a fatális félreértések vagy ráismerések (anagnorisis) következtében. A szerep és identitás teljes összezavarodása a forradalom után következik be, amikor az elkábított Mészáros egy hét után felébred. „– Győztünk. – Kik? – kérdeztem. – Hát mi. [...] Kik itt a *mi* és kik az *ők*? Én most melyik oldalon állok?”⁷⁷

Mészáros allegorikus antibildungja úgy indul, mint a normalizáció kori ember kifordított karriertörténete. Maga is antihős, Utólérhetetlen Énje egyfajta Selbstként vezeti tanácsaival Mészáros, aki rendre nem hallhat rá, s e meghasonlásból rendre cselekményesített komplikációk adódnak. A hatalomvágy és a kényelemszeretetet motiválja,

⁷⁴ *Uo.*

⁷⁵ „Az ember csak azért idegeníthető el önmagától, mert van benne mit elidegeníteni; az erőszak mindig is az autentikus létet veszi célba; az »igazi élet« tehát közvetlenül beleépül a »hazug élet« struktúrájába mint annak elfojtott alternatívája, mint az az autentikus törekvés, amelyre a »hazug élet« nem ad autentikus feleletet. A »hazug életnek« csak így van értelme, elvégre ezért létezik: az »emberi jogrendre« hivatkozó »alibista« ál-önigazolása nem más, mint válasz az ember elemi igazságvágyára.” Václav HAVEL, „A kiszolgáltatottak hatalma (Jan Patočka emlékére). Második rész”, ford. F. Kováts Pirooska, *Irodalmi Szemle* 34 évf., 2. sz. (1991): 116. A Havel-esszé négy részben éppen Grendel főszerkesztősége idején közölte a lap a hivatkozott évfolyam 1., 2., 3. és 4. számában.

[Člověk je a může být odcizován sám sobě jen proto, že je v něm co odcizovat; terémem jeho znasilňování je jeho autentická existence; »život v pravdě« je tedy vetkán přímo do struktury »života ve lži« jako jeho potlačená alternativa, jako ta autentická intence, na kterou dává »život ve lži« neautentickou odpověď. Jedině na tomto pozadí má »život ve lži« smysl, existuje přece kvůli němu: svým »alibistickým« quasizakotvením v »lidském řádu« neodpovídá přece na nic jiného než na lidské směřování k pravdě.” – saját fordítás, Sz. P.] Václav HAVEL, *Moc bezmocných*, 1978. <https://scriptum.cz/cs/periodika/havel-moc-bez-mocnych> (letöltve: 2025. 11. 08.)

⁷⁶ GRENDEL, *Einstein...*, 8.

⁷⁷ *Uo.*, 106.

ahogy erre Utolérhetetlen Énje felhívja e „Pilátusi Ember” figyelmét.⁷⁸ A regény ezáltal arra mutat rá, hogy a létezett szocializmus hétköznapijaiban az érdekeik által motivált egyének hatalomból való aktív részesülése tartotta fenn a rendszert.⁷⁹

Annak ellenére, hogy „tiltott könyveket” olvas,⁸⁰ és hogy kiábrándult a szocializmusból, Mészáros kihasználja hatalmi pozícióját, élvezzi annak előnyeit, mint bármelyik átlagember – illetve annál talán egy picit jobban, hiszen pozíciója van. „Az új diktatúra kínosan ügyelt rá, hogy tele legyenek az üzletek polcai, hogy a lakbér, a közlekedés, a műszaki cikkek, a ruhakonfekció ára igazodjék a betapasztott szájú állampolgár pénztárcájának köbtartalmához...”⁸¹ Nemcsak a normalizáció jutalmazó technikáját, a polgárok anyagi előnyökkel megvásárolt beleegyezését jellemzi a regény, de azt is példázza, hogy még csak az ideológiai meggyőződés sem volt elvárás a korábbi időköz képest. „Én inkább örülök neki, fiam, hogy nem vagy marxista. [...] Nem szeretem a hívő marxistákat, mert képtelenek arra, hogy megtartsák a hatalmat. Útban vannak, aztán csak tankokkal tudunk megszabadulni ezektől az idealistáktól” – mondja Mészárosnak pártfunkcionárius apósa, hiába vágja a képébe, hogy ez hazugság és képmutatás.⁸²

Pavel Kolář és Michal Pullmann a *Co byla normalizace? (Mi volt a normalizáció?)* című könyvükben a 68-as forradalmi események lefojtása utáni időszakot a korábbi totalitáriánus berendezkedéshez képest a következőképpen jellemzik:

Más hatalmi-elnyomó körülmények között valósította meg neutralizációs programját Husák és Kádár. Nem az volt a céljuk, hogy meggyőzzék a tömegeket, hogy azok ideológiától lelkesülten alapot vessenek a szocializmus építésének. Főként az anyagi juttatások ösztönző erejére és a diskurzus stabilizálására törekedtek, miközben az ideológiai meggyőzésről lemondtak. Ehelyett a lakosságban azt az elképzelést táplálták, hogy „nincs alternatíva”, és ebben hosszú ideig sikeresek is voltak.⁸³

⁷⁸ *Uo.*, 27.

⁷⁹ KOLÁŘ–PULLMANN, *Co byla...*, 42.

⁸⁰ GRENDL, *Einstein...*, 42.

⁸¹ *Uo.*, 23–24.

⁸² *Uo.*, 23.

⁸³ KOLÁŘ–PULLMANN, *Co byla...*, 57. „V odlišných mocensko-represivních podmínkách uskutečňovali neutralizační program Husák a Kádár. Nešlo jim o to přesvědčit masu, aby s ideologickou zanícenými podněty budovali socialismus. Zaměřili se hlavně na materiální podněty a stabilizaci ideologického diskurzu, zatímco na ideové přesvědčování víceméně rezignovali. Namísto toho pěstovali v obyvatelstvu představu, že »není alternativ«, a po dlouhou dobu se jim to dařilo.”

A nevelődés egyik kiindulópontja a regényben az apai tanács, amelynek értelmében ahhoz, hogy az ember boldogulni tudjon, annak ellentétét kell cselekedni, mint amit az ember gondol, a hatalom által elvárt képmutatás végletes karikírozása minden jel szerint az ötvenes évek tapasztalatán nyugszik. Mészáros a hetvenes-nyolcvanas évek átlagpolgárához hasonlóan a hazugság és igazság, a szerep és identitás közötti dialektikát sokkal simulékonyabban fogta fel. „Megtanultam, hogy a legtöbb, amit az ember az élettől kaphat, a tudatlanok boldogsága. Ennél többre törekedni, játék a pokol tüzével. / Tehát boldog voltam és tudatlan. Boldogságom felszíne alatt azonban az elégedetlenség titkos, tektonikus erői mozogtak...”⁸⁴

Kolář és Pullmann azokat az elméleteket is ismertetik a mindennapi élet szocializmusával kapcsolatban, amelyek a magánélet és a nyilvánosság közötti „kettős élet”-et és a hamis tudat problémájának áthidalását hangsúlyozzák. Mégis egy ettől sokkal dinamikusabb felfogás mellett teszik le a voksukat, amely hangsúlyozza, hogy bár az emberek részt vettek a hatalom rítusaiban, a véleményüknek pedig legfeljebb a magánszférában adtak hangot, „közben azonban ezt a kettősséget nem tartották ellentmondásnak, de sajátos módon mindkettőben hittek”.⁸⁵

A szerzőpáros szerint a hatalmi ideológiát nemcsak az egyenes kétségbevonás által lehet destabilizálni, hanem a hivatalos beszéd, a hatalom nyelvének eróziója által is, – Alexei Yurchak fogalmával élve – a hipernormalizált nyelv egyre nagyobb értékkülönbsége és bizonytalansága által is.⁸⁶ Talán ez megmagyarázza azt is, hogy az oly régóta uralkodó ideológia néhány nap alatti leváltása az addig kiszolgált hatalommal együtt miért ment végbe oly gyorsan és könnyedén. És hogy a régi káderek átmentése miért ment olyan simulékonyan.

A hipernormalizált nyelv problémájának megjelenítése

Vajon hogyan működhet a nyelv egy olyan rendszerben, amelyet a hatalom scenáriója szerint kiszabott szerepek mögül való összerosolygás éppúgy jellemzett, mint a konspirálás vagy besúgás másik iránt táplált gyanúja? Amelyben a bizalmatlanság és az alakoskodás destabilizálja az identitást, kiárusítja a szó szabadságát?

Alexei Yurchak antropológus a késő szocialista Szovjetunió mindennapi életét vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy Sztálin halála után a főinterpretátor hiányában a

⁸⁴ GRENDDEL, *Einstein...*, 39.

⁸⁵ KOLÁŘ–PULLMANN, *Co byla...*, 51. „Přitom však nepokládali tuto dvojnásobnost za rozpor, ale svým způsobem věřili obojí.”

⁸⁶ GRENDDEL, *Einstein...*, 58.

kommunista ideológia retorikája egyre inkább önmagába zárkózott, a hatalom rituális nyelve egyre idézetszerűbbé, formulák ismételtetésévé vált, amelyek mögött a szerzői hang minimalizálódott, eltűnt a kézjegy, másrészt a nyelvi jelek nem voltak értelmezhetőek a konstatív jelentés szintjén – ezt a jelenséget a nyelv hipernormalizálásának nevezi Yurchak.⁸⁷ A hatalmi diskurzus ritualizált szövegei elsősorban performatív dimenzióban működtek, formulaszerű „bikkfanyelvet” eredményeztek: az AKI-ben zajló kutatás két tanulmánycíme is ezt mutatja be.

Mivel a tekintélyelvű diskurzus nem biztosított pontos konstatív leírást a valóságról, és mivel nem állt széles körben rendelkezésre versenyző valóság-leírás, arra lehet következtetni, hogy a kései szovjet világ egyfajta „posztmodern” univerzumává vált, ahol a valós világban való megalapozottság már nem volt lehetséges, és ahol a valóság diskurzív szimulákrumokra redukálódott.⁸⁸

– írja Yurchak Baudrillard-ra utalva.

A jelentések destabilizáltságára a kiábrándulását követve eszmél rá Mészáros, amelyet aztán az AKI gyakorlatában kamatoztat mint konformista-cinikus megalkuvását a rendszerrel. Zsófi kiábrándulása ennél elementárisabb, naiv tragikaként sóhajt fel házasságuk romjai felett: „egy álságos világban élünk. Én nem hiszek már semmiben sem [...] És akkor egy napon rájössz, úgy mint én, hogy az egész életed hazugságban telt el...”⁸⁹ Mikroviláguk intimitását korábban Zsófi pártos meggyőződése „normalizálta”, kiábrándítva ezzel Mészárost.⁹⁰ Az asszony dezillúziója viszont a házasságát illetően ugyanabból fakad, mint a rendszer esetében, a hazugságból, konkrétabban férje képmutatásából.⁹¹ Az élethazugság leleplezésének⁹² dramaturgiája Mészáros AKI-ben való önkritika-gyakorlásának (vagyis egy újabb hazugságnak) az elutasításán, lefokozásán át a forradalom karneváljába

⁸⁷ Alexei YURCHAK, *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2006, 36–76.

⁸⁸ *Uo.*, 75. „Since authoritative discourse did not provide an accurate constative description of reality and since no competing description of reality was widely available, one could conclude that the late Soviet world became a kind of »postmodern« universe where grounding in the real world was no longer possible, and where reality became reduced to discursive simulacra.”

⁸⁹ GRENDEL, *Einstein...*, 63.

⁹⁰ „Egyszer, amikor már testem-lelkem unta a misszionárius pózt, s egy kis fantáziálásra biztattam páromat, Zsófi felháborodottan mondott nemet. Érvelése pedig, enyhén szólva, meghökkentet. – A párt bizonyára nem helyeselné – mondta. – A párt tartózkodásra int a perverziókról.” *Uo.*, 28.

⁹¹ „Már régóta tudom, hogy hazudsz nekem. Azért nem szeretlek már, mert tudom, hogy hazudsz.” *Uo.*, 62.

⁹² SZILÁGYI Zsófia, *Rendszerváltás...*, 91–92, felhívja figyelmet az *Einstein harangjai* korábbi Grendel-regényekben (*Galeri*) tematizált dezillúzióval való kapcsolatára, illetve a kora modern prózában az élethazugság-téma hagyományának hatására. SZIRÁK Péter, *Grendel...*, 66. pedig hasonló összefüggésben, a Galerivel kapcsolatosan Krúdyt említi.

torkollik, amikor nemcsak az identitások és szerepek zavarodnak össze teljesen, de az eddig alapvetésnek hitt vonatkozások is: „Ha semmi sem az, ami, akkor az álcázott intézetet, mely utóbb intenzív osztállyá változik át, logikusan hívják AKI-nak, hiszen nyelvileg is megfelel a végpontnak: a senki az AKI, amelyben már nem tudja senki, az Utolérhetetlen Én: Einstein is alig, hogy ki az ők és ki az a mi” – írja Balassa Péter.⁹³

Ahhoz, hogy megvizsgálhassuk alaposabban annak poétikáját, ahogy a normalizáció mimikrivilágát a regény reprezentálja, arra a kérdésre kell választ kapunk, hogy vajon hogyan definiálható a hatalom nyelve a normalizáció korában – illetve hogy ez milyen viszonyba állítható a regény fikciós nyelvhasználatával. Eva Čulenová *Môže totalitný systém ovplyvňovať myseľ ľudí? (Befolyásolhatja-e a totalitárius rendszer az emberek gondolkodását?)* című tanulmányában Benjamin L. Whorf elméletéből indul ki, miszerint az emberi gondolatkonstrukciók a nyelvbe vannak zárva – a nyelv által így befolyásolható a gondolkodás. Elemzésének iránya szokatlan nyelvész körökben: a totalitarianizmust tematizáló fiktív műveket, leginkább az orwelli *newspeaket* és a normalizáció zsrnálnyelvének konkrét eseteit (pl. a pionírdalt, a pedagógiai lap NOSzF évfordulójára írt vagy a Rudé právo 1969-es, augusztus előtti eseményeket elítélő cikkét) veti össze. A Sapir–Whorf-féle nyelvi relativizmus az orwelli fikció világában a végletekig van víve, a könyvben alkalmazott nyelvi redukció Čulenová érvei szerint a valóságban nem létezhetne. Míg a newspeak „az embert szinte úgy értelmezte mint gépet, a nyelvet pedig mint programot”,⁹⁴ addig a valós totalitárius rendszer finomabb eszközökkel élt: nem kipusztítani akart bizonyos szavakat, hanem „az ideológiailag fontos szavak jelentését módosította, ti. a semleges szavakhoz ideológiai jelentést rendelt”.⁹⁵ Ilyenek például a szabadság, becsület, jövő, igazságosság, demokrácia, tudomány, vallás.

A bahtyini heteroglosszia fogalmának értelmében feltehetjük a kérdést Grendel regényével kapcsolatban, hogy a szocializmus e jelentéseket eltoló, manipulált nyelvhasználatával, a hipernormalizált nyelv destabilizált jelentéseivel hogyan idéződik meg. Ez a fajta nyelvhasználat a szatirikus regényben mindig karnevalizálva jelenik meg, mégpedig három retorikai eljárás segítségével teszi olvashatóvá a hatalom nyelvét: az ironia, a tautológia és a nonszensz stratégiájával.

Kezdjük az elsővel. A Čulenová említette *szabadság* az egész regény kulcsszava, és a *felszabadulással* együtt éppen efféle ideológiai kontextusban jelenik meg először a regény

⁹³ BALASSA, „Grendel...”, 118.

⁹⁴ EVA ČULENOVÁ, *Môže totalitný systém ovplyvňovať myseľ ľudí?* in Vladimír PATRÁŠ (red.), *Polarity, paralely a prieniky jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov z 8. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii konanej 6. – 7. 9. 2012 v Banskej Bystrici*, Belianum, Banská Bystrica, 2014, 183. „...človek tud bol chápaný takmer ako stroj a jazyk ako program.”

⁹⁵ *Uo.* „význam ideologicky dôležitých slov však modifikoval, resp. neutrálnym slovám pridal ideologický význam.”

kezdetén, a szocialista indoktrináció emblémájaként, a szabad függő beszéd, valamint a narratív távlat (az elbeszélő és elbeszélő én között) gesztusaival eltartottan, mintegy többszörös idézőjelbe kerül:

Arról mesélt a tanító néni, hogy Lenin felszabadított minden dolgozó embert, lélekben még azokat is, akiket a testi valójukban egyelőre nem, mert egy darabig még a kapitalisták gyötrik és kizsákmányolják őket. De megígérte nekünk, hogy hamarosan ők is felszabadulnak. Akkor aztán minden ember egyenlő lesz a világon, nem lesz többé háború és pénz sem lesz többé, ám annál több kenyér lesz, meg hús. Valaki megkérdezte, hogy mákos tészta is lesz-e. Emerencia ezt is megígérte. Főleg azonban szabadság lesz, mert szabadság nélkül még a mákos tészta is keserű...⁹⁶

A kis Mészárosnak később Utolérhetetlen Énje Leninként jelenik meg (csak ezután Einsteinként), majd a tanfelügyelőnek kijelenti: „Én Lenin leszek.”⁹⁷ A név valós jelentésével tisztában nem lévő gyerek švejki effektust működtet: behívhatja az igazgató, nem tudják eldönteni, hogy a gyerek ártatlan szavai „mögött” nincs-e irónia. Švejkről, aki saját állítása szerint hivatalos hülye („ouřední blb”), szintén nem tudják eldönteni a tiszték és hivatalos emberek, vajon komolyan gondolja-e, amit mond, és bolond, vagy ironikusan érti, és szerepet játszik. S mivel mindenki szerepet játszik, a szavak értelmezését az irónia kettőssége és a gyanakvó értelmezés jellemzi. Ahogy az epizód végén az apai tanács összegzi: „Ebben a világban csak úgy lehet boldogulni, ha mást gondolsz, és mást mondasz. Sosem azt mondd, amit gondolsz, hanem mindig az ellenkezőjét.”⁹⁸ Ezt meg is fogadja Mészáros, hiszen antibildungja a kompromisszumok, megalkuvások és a kiábrándulást követő cinikus szerepjátszás sorából épül fel, egészen addig a pontig, míg ellen nem szegül, mivel nem hajlandó képmutatón hazudni tovább, a normalizációs nyelvhasználattal fogalmazva: önkritikát gyakorolni.⁹⁹

Az irónia mellett a szocialista rendszer nyelvét a tautológia is jellemzi, amikor a szó jelentése nem kifordított, egyszerűen önmagát állítja: „A szocializmusban a legfőbb érték a szocializmus.”¹⁰⁰ A hipernormalizált nyelv annyira elbizonytalanítja a referenciát, hogy a szó éppúgy jelentheti önmagát, mint önmaga ellentétét. Egy epizódban a sajtóértekezleten megkérdezik az újságírók, „hogy az AKI tudóskülönítménye a csehszlovák titkosfegyver kifejlesztésével foglalkozik[-e], Microfil olyan kétértelműen mosolygott, hogy a cáfolatát

⁹⁶ GRENDÉL, *Einstein...*, 12.

⁹⁷ *Uo.*, 13.

⁹⁸ *Uo.*, 18.

⁹⁹ *Uo.*, 82.

¹⁰⁰ *Uo.*, 75.

az újságíró a cáfolat cáfolataként is értelmezhetette.¹⁰¹ Igazából Dóra is így értelmez: a telefonhívó által bemondott ál-álnevet valódi álnévnek vélte...

Az ironia és a tautológia mellett a harmadik nyelvi stratégia a nonszensz, amikor a szónak egyáltalán nem érhető el a referenciája. Svätózár Ember mindig azt kérdezi Mészárosról, leszüretelt-e az apósa. „Ezt a kérdést nemcsak szeptemberben és októberben tette fel, hanem januárban is, ha tekintetbe veszem, hogy apósomnak nem is volt szülője, igazán nehezemre esett őszintén válaszolni neki.”¹⁰² Mészáros pedig belemegy a referenciáját vesztett nyelv játékába, s nem derül ki, mi ennek az egésznek a jelentése és jelentősége. Ennek a netovábbja, amikor a főnöke üzenetét továbbítja a bolgár elvtársaknak: „Az orchideák hamarosan megtermik mézes gyümölcsüket”¹⁰³ – akik hasonlóan értelmetlen mondatot üzennek vissza. Eldönthetetlen, hogy egy kódolt üzenetről van-e szó, vagy a dadaizmus és korai szürrealizmus poétikáját idéző nonszenszről.

A hatalom által korrumpált nyelvhasználatot heteroglosszaként reprezentáló ironia, tautológia és a nonszensz eszközei a forradalom felforgató hatására teljesen relativizálják a jelölő és a jelölt viszonyát. A cselekmény főszálához látszólag esetlegesen illeszkedő epizód, amelyben Mészáros megismerkedik Bokrétás Jimmel, éppen azért tekinthető a regény kulcsjelenetének, mert a relativizmusról szóló parabolaként értelmezhető. Bokrétás Jim azt állítja, hogy „ismeretlen rablók hentesbárddal agyoncsapták az anyósát”,¹⁰⁴ aki „amióta megbolondult”, állandóan hagymát vesz és pirít, mert szakácsnő volt. Az anyósa lakásán három öregasszonyt találnak, akiken Jim a hagymát kéri számon, s mikor Mészáros megkérdezi, hogy melyik az anyósa, azt feleli: „Vak maga? Itt fekszik a szőnyegen. Minden csupa vér, a maga cipője is.” „Bolond szegény” – közli Mészárossal az egyik öregasszony, Jim anyja.¹⁰⁵ Tehát hogy ki a bolond, igazán nézőpont kérdése.

Erre a hipernormalizált nyelvre, a szimulákrumok fedte realitásra, a nonszensz viszonylagosságára mutat rá az *Önéletrajzi töredékek* következő részlete: „A husáki rendszerben a realizmus és a szürrealizmus találkoztak, és minden tiszteletem azé, aki megmondja, hogyan vált minduntalan a realizmus szürrealizmussá. Én sem tudom, de legalábbis sejtem.”¹⁰⁶ A késői szocializmus normalizációja vagy nyelvi hipernormalizációja valóban mindent relativizált. Relatív az is, hogy Bokrétás Jimnek vagy az anyjának van-e igaza, s annak is, hogy nonszensz-e a szensz. Az einsteini fizika világa, amelynek alkalmazhatóságát a forradalom teszi próbára, a forradalom, amely elhozza a felszabadulást, vagyis a szabadságot – talán a sors alól, legalábbis Microfil felfogásából kiindulva. A

¹⁰¹ *Uo.*, 65.

¹⁰² *Uo.*, 50.

¹⁰³ *Uo.*, 59.

¹⁰⁴ *Uo.*, 116.

¹⁰⁵ *Uo.*, 118.

¹⁰⁶ GRENDEL, *Vallomások...*, 250.

szabadság fogalomértelmezésének koreográfiája mintha az antibildung stációi lennének, amely végül a jelentések teljes kiüresedéséhez vezet: „Csak sors van, mondta Microfil, szabadság nincs. Én ezt fordítva mondanám: csak szabadság van, de azzal meg nincs mit kezdeni, mert az hogy szabadság, csak egy üres metafizikai fogalom.”¹⁰⁷

Bibliográfia

- A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona 1918–2004*, Főszerk. FÓNOD Zoltán, Második javított, bővített kiadás, Madách-Posonium, 2004.
- BALASSA Péter, „Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Kortárs*, 36. évf. 8. szám (1992): 117–118.
- BÁTOROVÁ, Mária *Dominik Tatarka – slovenský Don Quijote*, VEDA, Bratislava, 2012.
- BÉKÉS Csaba, „Kádár János és a prágai tavasz”, *Beszélő*, 13. évf. 7–8. sz. (2008): 97–115.
- BENCE Erika, „Kelet-európai sorsminta” *Híd*, 56. évf. 9. sz. (1992): 697–699.
- ČULENOVÁ, Eva „Môže totalitný systém ovplyvňovať myseľ ľudí?” in Vladimír PATRÁŠ (red.), *Polarity, paralely a prieniky jazykovej komunikácie. Zborník príspevkov z 8. medzinárodnej vedeckej konferencie o komunikácii konanej 6. – 7. 9. 2012 v Banskej Bystrici*, Belianum, Banská Bystrica, 2014.
- CZÁBOCZKY Szabolcs, *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*, Phoenix Library, Pozsony, 2021.
- CSEHY Zoltán, „Hatvan év – [kétszer] hatvan könyv. Tudomány, ismeretterjesztés, művészet és műfordítás a pozsonyi magyar tanszéken és környékén”, in *Monumenta Posoniensia. Tanulmánykötet az önálló pozsonyi magyar tanszék megalakulásának 60. évfordulója alkalmából*, szerk. MISAD Katalin, CSEHY Zoltán, Szenci Molnár Albert Egyesület, Pozsony, 2020.
- GREDEL Lajos, *Einstein harangjai*, Kalligram, Pozsony, 1992.
- GREDEL Lajos, *Naplók könyve*, MMA Kiadó, Budapest, 2024.
- GREDEL Lajos, *Vallomások könyve*, MMA Kiadó, Budapest, 2025.
- GREDEL, Lajos, „Einsteins Glocken. Eine Geschichte aus Absurdistan”, Übersetzung: Paul KÁRPÁTI, in *Blendende Jahre für Hunde*, Hrsg. Gyula KURUCZ, Edition q Verlag, Berlin, 1993.
- GRÓTH Gáspár, „Az első regény a rendszerváltásról. Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Bárka* 10, 1. sz. (2002): 88–96.

¹⁰⁷GREDEL, *Einstein...*, 150.

- GRÓTH Gáspár, „Grendel Lajos: Einstein harangjai; Rosszkedvem naplója”, *Alföld*, 43. évf. 12. sz. (1992): 80–83.
- HAVEL, Václav „A kiszolgáltatottak hatalma (Jan Patočka emlékére). Második rész”, ford. F. KOVÁTS Piroska, *Irodalmi Szemle* 34, 2. sz. (1991)
- HOCHEL, Igor „Keď nepočúvame hlas vlastných zvonov”, *Romboid*, 33, 7. sz. (1992)
- KAFKA, FRANZ, *A per*, fordította Szabó Ede, Talentum diákkönyvtár, Budapest, 2000.
- KUNDERA, Milan, *A regény művészete*, fordította Réz Pál, Európa, Budapest, 2018.
- KUSÁK, Alexej *Tance kolem Kafky. Liblická konference 1963. Vzpomínky a dokumenty po 40 letech*, Akropolis, Praha, 2003.
- MACSOVSZKY, Peter, „Nedostižné rozmery relativity” *Dotyky*, 1–2. (1998): 43.
- MARCELLI, Miroslav „Správa o výskumnom ústave”, *OS – Fórum občianskej spoločnosti*, 4. sz. (1998)
- NOVÁK MEZŐLAKY Margaréta, *Léva*, Madách Egyesület, 2014.
- KOLÁŘ, Pavel, Michal PULLMANN, *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*, Ústav pro studium totalitních režimů, Nakladatelství Lidové Noviny, Praha, 2016.
- ŠŤOVEC, Milan „Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Irodalmi Szemle*, 42, 3–4. sz. (1999)
- SZÉKY János, „Egy szerencsés regény. Grendel Lajos: Einstein harangjai”, *Iskolakultúra*, 2, 20. sz. (1992): 65–66.
- SZILÁGYI Zsófia, „Rendszerváltás Abszurdisztánban. Grendel Lajos és Talamon Alfonz”, *Kortárs* 53, 6. sz. (2009): 90–95.
- SZIRÁK Péter, *Grendel Lajos*, Kalligram, Pozsony, 1995.
- YURCHAK, Alexei *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2006.
- ŽITNÝ, Milan „Franz Kafka, básnik nemožného”, *Pravda*, 2013. 6. 30.
- ŽITNÝ, Milan „Kafka in der Slowakei. Einige Bemerkungen zur slowakischen Rezeption des Werkes von Franz Kafka”, in *Brücken. Germanistisches Jahrbuch Tschechien-Slowakei 2009*. Hrsg. Steffen HÖHNE, Marek NEKULA, Milan TVRDÍK, Roman MIKULÁŠ, Neue Folge 17, 1–2. sz. (2009) 345–364.